

ІСТОРІЯ

О.В. Богомолов, І.М. Семиволос

УЯВЛЕННЯ ПРО СЕБЕ/ІНШИХ У КРИМСЬКОТАТАРСЬКОМУ ПОЛІТИЧНОМУ ДИСКУРСІ: ІДЕНТИЧНІСТЬ ТА ІДЕОЛОГІЯ

У цій статті ми пропонуємо розглянути ключові ідеї та концепції сучасного кримськотатарського політичного дискурсу. До цього ряду в першу чергу можна віднести поняття “корінного народу”, уявлення про минуле Криму, історію, культуру та майбутню долю кримськотатарського народу, у тому числі широко обговорювану ідею політичного устрою – концепцію “національної автономії”, із втіленням якої ідеологи кримськотатарського національного руху пов’язують вирішення усієї множини проблем, що зараз турбують кримськотатарську спільноту, – від відновлення прав, порушених внаслідок депортації, до розвитку національної мови та культури. Очевидно, що ключовою темою в цьому ряду є поняття *нації*, що розуміється як спільнота людей, об’єднаних спільним походженням, а відтак ідеологію, про яку тут йдеться, можна віднести до категорії етнічного націоналізму. Як і в попередній нашій публікації, продовженням якої є цей текст¹, матеріалом для дослідження послужили тексти кримськотатарських російськомовних періодичних видань. У цій статті ми не торкаємося аналізу законопроектів, що подавалися до Верховної Ради кримськотатарськими депутатами², рішень Курултаю, Меджлису та інших документів правового характеру. Хоча подібний аналіз був би, безперечно, цікавим з погляду оцінки того простору можливостей, у якому реалізуються ідеї кримськотатарського етнонаціоналізму в умовах сучасної Української держави, на даному етапі нашого дослідження ми маємо намір обмежитися лише змістом самих цих ідей, який у найбільшій повноті відкривається саме в текстах кримськотатарської періодики.

Ідеологію етнічного націоналізму, із певними застереженнями, можна представити як інтерпретацію глибинних смислів, які лежать в основі групової ідентичності³. Успіх етнонаціоналізму в політичній площині визначається тим, у якій мірі його по-

літична програма здатна реалізувати очікування, що базуються на тому, як громада розуміє себе, тобто на структурі групової ідентичності. Крах арабського націоналізму і його сповзання в бік релігійної риторики, зокрема, не в останню чергу був обумовлений тим, що для більшості арабів мусульманська ідентичність й досі є важливішою за національну⁴. У випадку з кримськими татарами, як і в деяких інших подібних пострадянських контекстах, ситуація є докорінно відмінною. Під поверхневою структурою, яка має вигляд суперечки за «правильну віру» між офіційним і неофіційним ісламом, що розгорнулася у кримськотатарській спільноті останнім часом, лежить когнітивний за своєю природою конфлікт між двома моделями ідентичності: етнічною та релігійною. Те, що перша на цей час є глибше вкоріненою, відбивається навіть на долі тих груп, які з ідеологічних міркувань намагаються просувати другу. Долати подібні структурні обмеження різним версіям ісламізму доволі важко, зокрема й тому, що їхні прихильники не повністю усвідомлюють глибинну когнітивну природу тих перешкод, з якими стикається сприйняття їхніх ідей ширшим загалом суспільства. Приклад кримських салафітів демонструє, що група, яка свідомо відмовляється від націоналізму як ідеології, віддаючи перевагу релігійній ідентичності, на відміну від національної, наразі може бути соціально успішною лише в тій мірі, в якій вона здатна вписатися в зрозумілі для ширшого соціуму рамки, задані етнічною ідентичністю. Увага, яку віднедавна салафіти приділяють питанню землі, з огляду на те, що земля становить не лише практичну, а й символічну цінність як ключовий компонент кримськотатарської національної ідентичності, послужила частковій реабілітації салафітів перед етнічною спільнотою, яка раніше виштовхувала їх у першу чергу як надто відмінних (за поведінкою, зовнішнім виглядом). Інша група ісламістів – Хізб ут-Тахрір, ідеї якої в усіх пунк-

тах дисонують не тільки з принципами етнонаціоналізму як ідеології, а і з базовими засадами кримськотатарської ідентичності, – з погляду більшості громади залишаються ізгоями. Але навіть вони, у полеміці з іншими членами громади, спорадично інкорпують концепти вкорінені в потужному націоналістичному дискурсі, – тобто змушені говорити мовою власних ідейних опонентів⁵.

Тема корінного народу

Якщо ЗЕМЛЯ становить ключовий компонент кримськотатарської ідентичності, то концепт “корінного народу” є ідеологічною конструкцією, яка поєднує концепт ЗЕМЛІ з іншим базовим компонентом ідентичності – КРОВ’Ю (уявленнями про походження та спорідненість). Якщо уявлення про сутнісний зв’язок із землею і походження перебувають на глибинному рівні масової свідомості і в прямому вигляді не є предметом свідомої рефлексії⁶, то ідеологічні конструкції, які на них спираються, вже є продуктом свідомої творчої діяльності, що має на меті мотивувати або легітимізувати певну модель політичної поведінки. Оскільки поведінка, в тому числі політична, передбачає вибір, на цьому рівні може виникати множина інтерпретацій. Обмеженням цього потенційного розмаїття є базові презумпції, які беруться за основу. У конкуренції між різними ідеологічними інтерпретаціями перемагають ті з них, що в найкращий спосіб інтерпретують ці базові презумпції й ефективно сполучають їх зі сферою практичної дії. Далі, у сфері власне політичної дії успішність ідеологічного концепту визначається у міру ефективності відповідної політичної програми, вирішальну роль при цьому відіграє реальний політичний контекст. Концепції, ефективні на початковому етапі, надалі можуть виявитися непридатними, тоді на зміну їм приходять інші або відбувається криза. Ідея “корінного народу” принаймні на цьому етапі становить саме такий конструктивно вдалий ідеологічний винахід, і саме через те вона зайняла помітне місце – як у свідомості самої кримськотатарської спільноти, так і у дискурсі опонентів.

На поверхні, поняття “корінний народ” становить юридичний термін – переклад міжнародно-правового терміна *indigenous people*⁷, – але, як показує аналіз кримськотатарського медіадискурсу, в реальному узусі об’єм цього поняття є дещо ширшим, і саме ці додаткові відтінки смислу і роблять його привабливим для *своєї* групи і викликають відторгнення його з боку *іншої* групи (насамперед російських націоналістів). Цей семантичний надлишок пов’язаний перш за все з конструктивними елементами групової ідентичності кримських татар і росіян та їхніми відповідними ідеологічними інтерпретаціями в дискурсі кримськотатарського етнічного і російського культурного націоналізмів.

Найважливішою з цього погляду є внутрішня форма слова «корінний», яка прозоро пов’язує його з концептом “коріння”⁸. Цей концепт побудований на органічній метафорі “НАРОД як РОСЛИНА”. Рослинна метафора знову ж таки підкреслює сутнісний зв’язок образу народу з ключовим концептом ЗЕМЛІ⁹. Пор.:

Железнодорожную насыпь окружала цепь солдат с автоматами наизготовку. Лай и хриплый рёв специально раздраженных псов должен был усилить сознание бессилия и обреченности у аборигенов Крыма, **с корнем вырываемых из родной земли** и отправляемых куда-то в чужие края¹⁰ (тут і надалі виділення наше. – О.В., І.С.).

Наведений фрагмент художнього тексту, що зображує травматичний досвід депортації як відрив від коріння, краще за політичні тексти розкриває значення, якого набуває поняття “корінний” у масовій свідомості, і його сутнісний зв’язок з уявленнями про шляхи подолання травми, спричиненої ЗЛОЧИНОМ проти народу¹¹. Отже, набуття статусу «корінного народу» на більш глибинному рівні означає поновлення сутнісного зв’язку з рідною ЗЕМЛЕЮ, відновлення втраченої внаслідок депортації повноцінності¹². Пор.:

Мы уже определились как народ, с кем мы сегодня. Мы сегодня находимся в составе Украины, живем в государстве Украина. **Я надеюсь, государство**

Украина определит статус нашего народа в государстве, и дальнейшее наше проживание на своей земле уже будет полноценным¹³.

Застосування метафори НАРОД як РОСЛИНА накладає певні рамки на зміст поняття, до якого вона застосовується. Об'єм поняття розкривається шляхом перенесення на зону цілі (народ), наприклад, таких характеристик зони джерела метафори (рослини): у процесі росту рослина збільшується, розгалужується, але сутнісно не змінюється (уявлення про єдність певної людської спільноти у просторі і часі), з одного місця росте тільки одна рослина (не може бути іншого корінного народу в тому самому місці), здорова рослина міцно тримається за землю, має розгалужену систему глибоко занурених у ґрунт коренів, земля живить рослину. Отже, рослинна метафора віддзеркалює сутнісний, навіть інтимний, зв'язок народу із землею, який має множину проявів. Пор.:

Мы не на подножке поезда въехали в Крым. Здесь каждый камень и тропа знают историю нашего народа. В Крыму надо устанавливать памятники выдающимся деятелям нашего народа¹⁴.

Важливо відзначити, що концепт “корінний народ” є двомісним – у презумпції він містить певний образ іншого народу, не вкоріненого у кримський ґрунт або такого, що взагалі не має “коріння”. Саме ця імпліцитно присутня пара найбільш дратує опонентів і спонукає їх до пошуків власних кримських “коренів”, які вони знаходять, намагаючись представити Крим як “колиску християнства”. Пор.:

Когда в газетах оппонентов появляются статьи о наделении землей депортированных или касающиеся истории нашего народа, можно заметить, что рупорами антитатарских идей выступают ученые, которые не стесняются и не опасаются открыто высказывать свои мысли. Например, некоторых из них кощунственно заявляют, что в Крыму нет **коренного народа**, как будто история здесь собрала всех **безродных**¹⁵.

Отже, антонімічної парою до “корінного” у цьому фрагменті виступає “безрідний”. Цікаво, що родовід народу виводиться від землі: *земля породила народ*. Як праматір, земля не може мати нащадків, які не є між собою родичами. Цей ряд глибинних уявлень підтримує ідею, що кожна земля має свій єдиний корінний народ. Такі уявлення підтримуються тим фактом, що у пару до топоніма часто можна поставити етнонім (пор. також концепт “титульної нації”, який увійшов у широкий вжиток у період напередодні розпаду СРСР). Пор.:

Не надо забывать золотое правило: у каждой земли один коренной народ, тесно связанный со своей топонимикой¹⁶.

Саме цей ідейний ряд, не повністю артикульований експліцитно, стимулює дискусію навколо перейменування кримських татар у *кримців*¹⁷.

Уявлення про себе як *корінний народ*, під яким, як було показано вище, у кримськотатарській суспільній дискусії розуміється “питомий, єдиний або головний етнос певного регіону”, вступає у протиріччя зі значенням міжнародно-правового терміна *indigenous people*, який, як правило, застосовується до демографічної меншості¹⁸. У кримськотатарському дискурсі термін “корінний народ” часто протиставляється “меншині”. Останній термін стає неприйнятним внаслідок популярних уявлень про те, що етнічні меншини часто становлять анклав більших націй, що начебто може поставити під сумнів їхню автохтонність. Інша причина, мабуть, полягає в негативних конотаціях, пов'язаних із рядом слів, однокорінних до слова “меншина”. Така колізія смислів, приміром, змушує кримськотатарського юриста виправдовуватися за застосування для захисту прав кримських татар міжнародно-правових інструментів, покликаних захищати права етнічних меншин. Пор.:

Появление этого отчета и **использование стандартов и процедур по национальным меньшинствам** согласно Европейской Рамочной Конвенции **не**

подразумевает, что крымскотатарский народ соглашается с его идентификацией в качестве национального меньшинства. (...) Крымскотатарский народ последовательно рассматривает себя как коренной народ Крыма. Причина, почему это обращение содержит термин “национальное меньшинство”, предопределена терминами и процедурами, принятыми Советом Европы для рассмотрения проблем прав человека в сфере национальных, этнических и равных свобод и равенства¹⁹.

Образ минулого Криму

Минуле набуває значення у контексті суперечки за “первородство” з іншими претендентами на кримську землю, насамперед російськими націоналістами²⁰. З погляду російських націоналістів, кримська земля належить тому, хто раніше оселився в Криму, а це були або безпосередньо самі росіяни, які ототожнюють із Тмутараканським князівством, або православні, які, попри свою відмінну етнічну та мовну ідентичність (греки, готи, феодорити), розуміються як духовні заповідачі, на спадок яких можуть претендувати сучасні росіяни за релігійною тотожністю і з огляду на новоутворену ідентичність «русский православный»²¹. Сучасна російська націоналістична історія Криму не становить цілковито новітнього витвору і має витоки у процесі символічного освоєння кримського простору у період після анексії Криму Російською імперією. Відсутність іншої, окрім мотивованої колоніальними цілями, історії Криму провокує кримськотатарських авторів до утворення власної, не менш ідеологічно насиченої, версії історії. Отже, за словами кримськотатарського публіциста, «кто сильнее, тот и доказывает свою древность»²². Пор. далі:

Если исходит из права сильного, то все происходящее выглядит логично и в соответствии с действующим законодательством, как и в период Екатерины II и Потемкина, а позже Сталина и Берии. И его правовой базис – это колониализм²³.

На відміну від російського, кримськотатарський дискурс уникає розмови про “появу” предків кримських татар у Криму. Він ґрунтується на неявній презумпції того, що “поява” може означати прихід ззовні. Очевидно, що така подія, коли б вона не відбулася, може поставити під сумнів сутнісний зв’язок із землею походження. Той, хто прийшов, бодай дуже давно, наче має коріння в якомусь іншому місці. Отже, той вихідний момент, з якого починається зв’язок кримських татар із землею Криму, концептуалізується не як уявна точка на осі часу, а перебуває поза часом, принципово до історії, перед ним нічого не було. Прагнення віднайти єдиний, монолітний і несуперечливий образ первинних витоків народу (“історичну базу”), *укорінитися* в історії відповідає органістичній концепції нації, яка має витоки в європейському романтизмі. Пор.:

Етногенез кримскотатарского народа – это вопрос главенствующий, формирующий историческую память народа. Это поможет и многим недругам, тем, кто не изучал этногенез, чье мировоззрение было сформировано на идеологии отрицания, с целью представления крымских татар как кочевников, предателей. **Если мы создадим историческую базу**, то сразу же отсеются группы версий происхождения нашего народа. **Теория о пришельцах крымских татар** была выдумана российской историографией, нашла свое продолжение в марксистской идеологии и сегодня практикуется некоторыми историками. В том числе она навязывается тем, кто не комплексно подходит к этногенезу нашего народа. В современных учебниках нет определенного раздела, который бы посвящался истории крымских татар, только отдельные упоминания, наряду с политической деятельностью Б. Хмельницкого, например²⁴.

Власне, в історичному часі виділяються дві точки – період Кримського ханства і кримськотатарської автономії²⁵, – які зображуються як моменти максимальної самореалізації кримськотатарського народу, ключовою ознакою якої є наявність націо-

нальної державності. Ці два образи виконують роль своєрідних ціннісних орієнтирів, історичних прикладів для наслідування у майбутньому. Пор.:

Крымскотатарский народ в своей богатой и многообразной истории имеет два примера формирования собственной государственности. Во-первых, это период Крымского ханства, во-вторых, создание крымской республики в начале XX столетия, жестоко уничтоженной большевиками. Таким образом, крымскотатарский народ имеет политический опыт как монархической, так и республиканской форм правления²⁶.

Якщо образ Кримського ханства пов'язується з періодом найбільшого розквіту, «пиком політико-економічного, соціально-культурного розвитку» кримськотатарського народу, своєрідної «золотої доби», яка має насамперед естетичну привабливість, то період кримськотатарської автономії постає як наближення до реальної сучасної моделі політичного устрою. Пор.:

С начала 90-х годов, когда произошла качественная трансформация крымскотатарского национального движения, главной целью которого <...> является восстановление национальной государственности, <...> стало ясно, что в процессе формирования национальной политической системы **активисты крымскотатарского национального движения воспользовались политическим опытом начала XX столетия.** <...> В результате мы имеем в своем роде уникальную, своеобразную политическую систему Курултай-Меджлис, которая воплотила в себе принципы демократии, **а среди представлений о будущей государственности крымскотатарского народа преобладают идеи республиканизма**²⁷.

Іслам

Ключем для розуміння ставлення до ісламу у кримськотатарському дискурсі є концепт ЄДНОСТІ народу. Ісламська ідентичність розглядається як невід'ємна влас-

тивість, одна з родових ознак кримських татар. Як позитивні зусилля у сфері релігії розглядаються такі, що зміцнюють ЄДНІСТЬ. Так, відбудова великої Соборної мечеті оцінюється не як самоціль або релігійна справа, а як чинник посилення групової солідарності. Пор.:

Возрождение зачавшей информационной политики Меджлиса стало первым успешным начинанием Рефата Чубарова в этом году, а акция с собиранием камней для строительства Соборной мечети самой удачной за последние годы попыткой объединить крымских татар²⁸.

У рамках таких уявлень кримські татари як єдина спільнота не можуть належати до різних течій ісламу. Тому в негативній оцінці груп релігійної опозиції (салафітів, Хізб ут-Тахрір) важливо не стільки те, що вони роблять, скільки сам факт їхньої відмінності, якою вони порушують ЄДНІСТЬ. Діяльність цих груп у політичній, культурній та власне релігійній сфері аналізується виключно в контексті пошуку аргументів, покликаних продемонструвати відсутність їхнього права на існування²⁹. Пор.:

Сейчас в Крыму появились радикальные движения наподобие Хизб ут-Тахрир и ваххабитов, которые пытаются расколоть наш народ. <...> Они созданы для того, чтобы мы друг с другом ругались, ссорились³⁰.

У цілому релігія у кримськотатарському дискурсі (так само як і в російському націоналістичному) є найбільш актуалізованою у контексті націоналістичної історії. Так само як російський, кримськотатарський історичний дискурс мотивований пошуком аргументів на доведення первісного сутнісного зв'язку з кримською землею.

Як доказ первинного права кримських татар на Крим використовується теза про присутність мусульманських святих на півострові від початку виникнення ісламу. Ця ідея вочевидь полемізує з поширеною в російському націоналістичному дискурсі концептом «Криму як колиски православ'я». Пор.:

В Бахчисарае покоится прах сподвижника Пророка Гази Мансура, который прибыл в Крым с миссией распространения новой религии, достаточно преуспел в выполнении поручения Мухаммеда, но заболел и здесь, на земле Крыма, обрел вечный покой. Его могила обозначена каменным надгробием и до сих пор является местом паломничества крымских мусульман³¹.

Відголоском сучасної конфронтації звучить твердження про те, що лише „византийское духовное владычество над Крымом не позволило религии Ислама стать на полуострове преобладающей”³².

Кардинально відмінною у кримськотатарському та російському націоналістичному дискурсі є інтерпретація взаємовідносин між ісламом і християнством часів Кримського ханства та Російської імперії. Образ толерантного до всіх релігій суспільства контрастує з образом Кримського ханства як “розбійницького кубла”, де християни зазнавали утисків і тортур³³. Пор.:

Еще в средние века, на удивление всему миру, в том числе и, казалось бы, цивилизованной Европе, повелитель Кримского ханства покровительствовал своим подданным и христианскому Свято-Успенскому монастырю, выделял средства из своей казны на ремонт и содержание³⁴.

Для висвітлення позитивного образу Кримського ханства вживаються терміни європейських цінностей, де ключове місце займають *толерантність і повага до меншин*, демократичні методи управління. Отже, образ кримського ханства як історичного еталона кримськотатарської державності постає як майже проекція сучасної Європи. Пор.:

<...> в Крыму каждый из более чем трёх десятков этносов, исторически обосновавшихся и заселявших полуостров на протяжении не только столетий, но и тысячелетий, жил независимо и обособленно. Государство, созданное Гераями, ничего не изменило в устоявшемся укладе жизни этих этносов. Сохранило и узаконило не только эт-

ническое разнообразие, но и конфессиональные различия. Объединив в едином государстве весь этот калейдоскоп различных этносов, государство, тем не менее, смогло сплотить всю эту массу в единую нацию. В качестве цемента, спаявшего этот конгломерат народов, была использована исламская религия, которая овладела массами не насильственно, а добровольно, поскольку **Крымское ханство изначально вынуждено было исповедовать демократические методы в создании государства**³⁵.

Цікаво, що тоді як у російському націоналістичному дискурсі образ кримського ханства як східної деспотії (де акцент робиться на образах неволі, агресії)³⁶ проєктується на сучасність як модель для інтерпретації поведінки кримських татар, у кримськотатарському дискурсі спостерігається зворотна проєкція – сучасні цінності проєктуються на минуле.

Образи релігійної нетерпимості і насилля пов’язуються з приходом до Криму росіян. Російське та радянське панування зображується як період варварства, руйнування ісламської цивілізації. Пор.:

До завоевания и присоединения Крыма к России мечетей здесь насчитывалось до 2 тыс., медресе – свыше ста. Многие из них являли собой подлинные архитектурные шедевры, где они сейчас? Разрушены, варварски уничтожены³⁷.

У дискурсі про майбутнє релігія часто виступає як фон, на якому рельєфно підкреслюються цінності етнічного націоналізму, такі як *національна гідність*. Пор.:

Даст Аллах, в нашем Крыму возродится то духовное воспитание, которое было вынужденно свернуто в годы Советской власти, разгула атеизма. Восстановим образование, придерживающееся святых канонов и законов Ислама, господствовавшего на нашей Родине многие сотни лет, чтобы достойно носить имя мусульманина, которых на земном шаре четверть всего населения³⁸.

Отже, позитивні образи ісламу становлять один з елементів, що ціннісно доповнюють картину світу, визначену у термінах етнонаціоналістичного дискурсу³⁹. Дискурс ісламської опозиції, який прагне протиставити ісламську ідентичність етнічній, відторгається потужнішим етнонаціоналістичним дискурсом.

Окрему тему становить дискусія про відносини між ісламом та православ'ям у сучасному Криму. У цьому зв'язку найбільше місце у кримськотатарському дискурсі посідає тема збільшення присутності візуальних символів православ'я у публічному просторі. Пор.:

«Окрестили» дороги на въездах и выездах городов Крыма. Пусть строят во здравие души, чтоб искупить содеянное в прошлом⁴⁰.

Кампанія встановлення «поклонних хрестів», яка розпочалася з ідеї вшанування двохтисячоліття християнства, стала предметом широкої суспільної дискусії і низки конфліктів у місцях компактного проживання кримськотатарських громад. У цілому кампанія оцінюється як політична акція, спрямована на демонстрацію домінування російськомовної спільноти, або навмисна провокація, спрямована проти кримських татар. Натомість у російському націоналістичному дискурсі хрести подаються як предмет захисту, а спроби їхнього перенесення – як випад проти православ'я, яке у цьому випадку постає як замітник російської ідентичності. Варто відзначити, що предметом заперечення з боку кримських татар виступає не сама ідея хреста, а місце, яке він займає у суспільному просторі⁴¹. Кампанія «поклонних хрестів» пов'язується з активністю всього спектра політичних акторів, які репрезентують російськомовне населення, – від козаків і представників політичного православ'я до кримських чиновників, «вставших сегодня под знамена Московского патриархата»⁴². Офіційна політика у релігійній сфері, яка сприймається як «государственный религиозный беспредел», посилює образ кримської влади як чужої стосовно кримськотатарської спільноти.

Предметом широкого обговорення стають конфлікти, що виникають у процесі передачі колишніх мусульманських культурних споруд релігійним організаціям. Аргументація, яка використовується при відмові у виділенні землі для відновлення зруйнованих у радянський період мечетей, часто сприймається як образлива для кримських татар. Наприклад, в Алушті один з депутатів аргументував відмову місцевої ради у відновленні історичної мечеті тим, що вона «может отпугнуть из города отдыхающих».

Предметом жвавого обговорення є теми, пов'язані з присутністю релігії у системі освіти, зокрема в дошкільних дитячих закладах, загальноосвітніх школах, військових частинах, пенітенціарних закладах, братських цвинтарях тощо. У кожному випадку проблеми виникають навколо уявлень про співвідношення релігійних символів. Надмірна присутність православ'я у публічному просторі в цілому сприймається як загроза для кримськотатарської ідентичності, як прагнення закріпити образ Криму як землі, що не належить кримським татарам.

ОБРАЗ МАЙБУТНЬОГО

Відродження Криму

Ідея *відродження*, яка базується на уявленні про жадане майбутнє як відтворення якогось найкращого періоду у минулому, характерна для багатьох пострадянських ідеологій. У кримськотатарському випадку така постановка проблеми гармонійно вписується в ідеологію національного руху, ключовою метою якого від початку була ідея *повернення*, котре передбачало не просто фізичне повернення етнічної спільноти на землю батьків з вигнання, а й повернення собі цієї землі у тому ідеальному вигляді, який відповідав уявленням про історичний Крим, що його зберігала народна пам'ять. Пор.:

(1) На основе нашей истории должна формироваться и развиваться наша национальная идея⁴³.

(2) <...> любой крымский татарин, который сегодня, на своей родине, пусть

и стоит на обломках разрушенной культуры, но все же непременно представляет себе **образ будущего – возрожденно-го Крыма. Именно этот образ может стать той движущей национальной идеей, которая будет способствовать развитию и сохранению крымских татар как нации**⁴⁴.

У баченні майбутнього крізь призму образів історичного Криму особливе місце займають уявлення про кримськотатарську державність. Із наявністю тієї чи іншої форми національної держави – чи то у вигляді кримського ханства у період до анексії Криму Російською імперією, чи кримськотатарської національної автономії у складі РСФР до 1944 р. – пов'язані уявлення про повноцінне існування і реалізацію своїх культурних та політичних прав. Отже, у сучасному контексті національна державність розглядається як механізм відновлення втрачених прав. Пор.:

<...> само восстановление наших прав виделось как в первую очередь восстановление крымскотатарской национальной автономии, что **повлечет за собой автоматически** и получение земли, и официальный статус для крымскотатарского языка, и возрождение культуры, и многое другое⁴⁵.

Уявлення про те, що тільки держава може повернути права, надати землю і навіть відродити мову та, зрештою, забезпечити гідне життя, свідчить про те, що, попри високий рівень самоорганізації і доведену на практиці спроможність впливати на владу, кримськотатарській суспільній думці притаманні поширені у пострадянському контексті уявлення про перевагу і зверхність держави щодо громадянського суспільства (етатизм), ставлення до неї як єдиного джерела усіх благ (патерналізм) і гаранта захисту від небезпеки. Саме в цьому контексті актуалізується окреслена вище тема очікуваної від України підтримки кримських татар⁴⁶. Пор.:

Наш народ не так многочисленен, как российское население Крыма, и **за нами нет другого государства, которое бы**

могло за нас вступить. Все, на что крымские татары имеют право, должно быть восстановлено именно Украинским государством. Поэтому сегодня все наши надежды связаны с Украиной⁴⁷.

Отже, виникає певна колізія між реальною практикою, яка відповідає сучасним демократичним принципам⁴⁸, і архаїчними уявленнями про сферу політики. Ця ідейна колізія, яка сама по собі ще не стала предметом свідомої суспільної рефлексії, створює певний когнітивний дисонанс, що проявляється у повсякденній політичній практиці, коли нові суспільні інститути і моделі політичної поведінки не можуть бути пояснені, а відтак і легітимізовані, у рамках старих ідеологічних уявлень. Одним із характерних прикладів може бути питання статусу Меджлісу кримськотатарського народу, який з погляду своїх функцій і відносин зі спільнотою та формальною владою становить чи не найбільш розвинений в Україні інститут громадянського суспільства. Про це свідчить, зокрема, внутрішній погляд на систему владних стосунків усередині кримськотатарської спільноти. Пор.:

Некоторые политики считают, что мы монополизировали право на мнение крымских татар. Во-первых, у нас нет каких-либо рычагов принуждения. Во-вторых, наш народ выполняет эти решения настолько, насколько доверяет органам самоуправления. Опыт показывает, что авторитет у меджлиса большой⁴⁹.

Натомість з погляду його сприйняття як опонентами (російськими націоналістичними організаціями), так і, у значній мірі, самою кримськотатарською спільнотою, Меджліс оцінюється як квазідержавне утворення. Частина кримськотатарської спільноти схильна розглядати цей інститут як певний етап на шляху створення національної державності. Пор.:

Стремящийся к государственности крымскотатарский народ должен, пусть в зачаточном состоянии, обладать всеми необходимыми элементами государства: территорией, населением, **органами**

управления и налоговой системой – это обязательные элементы государства⁵⁰.

Така двоїстість модусу існування Меджлісу робить його вразливим для подвійної – зовнішньої і внутрішньої – критики, адже з погляду опонентів він надто сильно нагадує інститут національної державності, натомість для “своїх” державників він, навпаки, недостатньо відповідає уявленням про інструмент, який має забезпечити “самовизначення народу на національній території”.

Квазидержавна атрибутика, на наш погляд, насправді дещо обмежує потенціал Меджлісу як інституту громадянського суспільства, який, попри свою повну легітимність як організації демократично обраної і підтриманої більшістю власної цільової групи, не може шляхом формального узаконення убезпечити себе від постійних атак. Інший бік цієї проблеми, пов’язаний з певним відставанням правової свідомості в Україні від реалій суспільного та політичного життя, становить непридатність чинного законодавства для формального узаконення дієвих інститутів громадянського суспільства, на відміну від так званих “громадських організацій”, покликаних за буквою закону “задовольняти інтереси своїх членів”. У більш розвинених демократіях інститути, які представляють інтереси певної етнічної спільноти, подібні до Меджлісу, існують на цілком законних підставах⁵¹.

Посиленню «державницької» тенденції в кримськотатарській суспільно-політичній думці сприяє і відчуття того, що влада в Криму de-facto належить іншій етнічній спільноті, а в ідейному розумінні – навіть політичним опонентам, комуністам та російським націоналістам, які ностальгують за Російською імперією, тобто силам, причетним до злочинів проти кримських татар. Отже, питання самовизначення є одночасно питанням самовизволення. Пор.:

Крымские татары настаивают на самореализации в условиях независимого Украинского государства, с сохранением его территориальной целостности. Следовательно, необходимо серьезно заду-

маться над усовершенствованием именно Крымской автономии. **Нужны такие правовые нормы, которые бы не позволили большинству доминировать над коренным народом.** Хотя бы в наиболее важных сферах жизнедеятельности⁵².

На фоні соціально пасивних установок, коли остаточне вирішення проблем очікується від влади (чи то української, чи національної), виділяється менша за обсягом група текстів, які наголошують на цінності індивідуального внеску, активній громадянській позиції. Пор.:

(1) Ежели мы хотим сохранить свой народ, то мы должны это делать. Нам государство будет помогать в том случае, **когда мы будем добиваться этого сами...**⁵³

(2) «сохранение, возрождение и развитие»! <...> Реализация сути, заложенной в этих понятиях, требует **ежедневных усилий со стороны каждого крымского татарина** во всех сферах, связанных с жизнедеятельностью крымскотатарского народа. <...> Тем более **другие этого за нас делать не будут**⁵⁴.

Суспільна дискусія демонструє усвідомлення того суспільного і політичного контексту, у якому має відбутися жадане відновлення національної автономії. Оскільки за межами власне кримськотатарської спільноти ідея національної автономії здебільшого інтерпретується як бодай прихований заклик до сецесії, дискурс кримськотатарських “державників” часто набуває виразного полемічного забарвлення. Особливий акцент часто робиться на тому, що досягнення жаданої автономії має відбутися “природно”, і навіть “обов’язково” у складі Української держави. Пор.:

(1) <...> вопрос **национальной автономии, естественно в составе Украины,** <...> может быть реализован при условии, когда большинство крымчан будут доверять нам, будут стремиться работать с нами, мы будем интересны для них, им будет выгодно

сотрудничать с нами, т.е. автономия будет уютной для всех жителей Крыма, только тогда они будут голосовать за нас⁵⁵.

(2) Стратегия – это всё-таки восстановление крымскотатарской национальной автономии **обязательно в составе Украины**⁵⁶.

Прихильники ідеї автономії також свідомі того, що досягнення їхньої мети залишиться нездійсненим без урахування наявності в Криму *інших*, некримськотатарських груп населення. Пор.:

Главная основа государственности – это требования к себе, когда каждый индивидуум будет представлять интерес для крымского общества. Ведь **автономия это не только права** (кримських татар. – *О.Б., І.С.*), **а и огромная ответственность перед всем ее населением** (тобто – іншими. – *О.Б., І.С.*). Другие способы, на мой взгляд, либо нереализуемы, либо будут связаны с серьезными конфликтами⁵⁷.

Для того щоб *інші*, які наразі “боятися” кримськотатарської національної автономії, погодилися на неї, їх треба перекоувати шляхом «виховання». Можливість такого підходу до подолання наявних протиріч ґрунтується на ідеалістичному уявленні про майбутній Криму як край соціальної “гармонії” і погляди опонентів як мотивовані ірраціональними побоюваннями, які начебто можна подолати за допомогою вдалих аргументів. Пор.:

И не просто восстановление (національної автономії. – *О.Б., І.С.*), **мы должны работать и воспитывать общество, среди которого мы живем** к тому, чтобы все люди, все этносы, которые проживают в Крыму, не пугались

этого слова и **так же хотели бы создания нашей национальной автономии. Только тогда будет гармония**⁵⁸.

Змістовної, раціональної дискусії щодо природи розбіжностей в інтересах етнічних груп, які конкурують за різноманітні життєві ресурси, у тому числі – і не в останню чергу – владні, в контексті обговорення можливих моделей суспільно-політичного устрою Криму бракує.

Висновки

Пов’язані між собою дві базові теми повернення собі рідної ЗЕМЛІ і спокутування ЗЛОЧИНУ становлять найфундаментальніші ідеї глибинного рівня, на яких побудовані і на які посилаються ключові ідеологічні концепції кримськотатарського політичного дискурсу. У цьому контексті концепції “корінного народу” та “національної автономії” можна розглядати як пропозиції щодо відшкодування злочину проти етнічної спільноти у формі відновлення гідності жертви. Обидві ідеї покликані у вигляді певного політичного акту забезпечити недоторканність сутнісного зв’язку кримськотатарського народу з рідною землею, убезпечити кримських татар від повторення тієї трагедії, що спіткала їх у 1944 році. Парадокс полягає в тому, що захисний у своїй глибинній основі характер цих двох ключових для сучасного кримськотатарського політичного дискурсу концепцій, із розуміння чого, власне, мало б виходити будь-яке обговорення кримськотатарської проблематики у політичній та законодавчій площині, не є зрозумілим для української бюрократії та законодавців, які здебільшого схильні сприймати їх, навпаки, як ледве не прояв прихованої агресії або принаймні претензій на непропорційно більшу частку соціальних благ і влади.

¹ Див. наше “Уявлення про себе та *інших* у кримськотатарському газетному дискурсі: базові концепти ідентичності”. Східний світ, №3, 2008, с. 77–103.

² Наприклад, Проект Закону про статус кримськотатарського народу, №4098 від 03.09.2003.

³ Застереження в основному пов’язані з тим, що уявлення етнічної спільноти про себе та інших насправді не є якоюсь константою, на основі якої національна інтелігенція формулює певний національний проект. Зміст групової ідентичності також здатний зазнавати певних змін, у тому числі й під впливом ідеології. Але, оскільки у цій розвідці йдеться не про історичні аспекти

формування етнічної ідентичності та ідей етнічного націоналізму, а радше про їхній синхронний зріз, питаннями онтології вивченого об'єкта можна поки що зневажити.

⁴ Єдине, чого змогли добитися арабські націоналісти, які намагалися побудувати національну арабську ідентичність, – це ототожнення арабськості з ісламом, внаслідок чого виник стійкий вираз *arabi islami* – «арабський – ісламський», – який широко використовується й зараз на позначення суспільних інститутів, громад та процесів; раніше це все могло бути атрибутовано як просто *muslim* – «мусульманський».

⁵ Як приклад можна послатися на виступи деяких членів Хізб ат-Тахрір на конференції в Сімферополі у березні 2008 року, де вони намагалися довести неправоту своїх опонентів, звинувачуючи їх у тому, що вони «направляють свою діяльність на раскол кримськотатарського союзу» (див. «Религиозная община идет в политику». Голос Крима. 28.03.2008). ЄДНІСТЬ є одним із ключових ціннісних концептів у націоналістичному дискурсі – див. наше «Уявлення про себе та інших у кримськотатарському газетному дискурсі: базові концепти ідентичності». Східний світ, №3, 2008, с. 83 та нижче с. 6–7. На думку деяких місцевих спостерігачів, те, що кримські «хізбути» останнім часом відмовилися від протиставлення ісламської та етнічної ідентичності, є новою тактикою групи, яка дозволяє ХТ уникати звинувачень у підриві національної єдності.

⁶ Винятком звичайно є науковий дискурс, який так само може впливати на усвідомлення подібних феноменів, зокрема, через освіту, але для даного випадку можна констатувати відсутність такої рефлексії принаймні на цьому етапі.

⁷ Від лат. *indigenus* – «тубільний, природний».

⁸ Ця внутрішня форма робить поняття «корінний» відмінним від «indigenous» – випадок, коли смисл не «губиться в перекладі», як за відомою англійською ідіомою (*lost in translation*), а, навпаки, набувається.

⁹ Див. наше «Уявлення про себе та інших у кримськотатарському газетному дискурсі: базові концепти ідентичності». Східний світ, №3, 2008, с. 78–80.

¹⁰ *Айдын Шем*. Нити судеб человеческих. – Текст роману цитується за електронним рукописом.

¹¹ Див. наше «Уявлення про себе та інших у кримськотатарському газетному дискурсі: базові концепти ідентичності». Східний світ, №3, 2008, с. 82–83.

¹² У рамках метафори НАРОД як РОСЛИНА коріння означає джерело життєздатності.

¹³ *Куртсеит Абдуллаев*. Политики заняты набиванием карманов, а национальный вопрос отодвинут в сторону. Голос Крима. 20.07.2007.

¹⁴ Национальная идея: от разговоров к делу. Голос Крима. 03.09.2004.

¹⁵ *Эльдар Сеитбекиров*. Национальная идея: от разговоров к делу. Голос Крима. 03.09.2004.

¹⁶ *Шевкет Халилов*. Проблема самоназвания нашего народа прежде всего политическая. Avdet No.24 (18.06.07).

¹⁷ Див. наше «Уявлення про себе та інших у кримськотатарському газетному дискурсі: базові концепти ідентичності». Східний світ, №3, 2008, с. 78.

¹⁸ У цьому, власне, полягає ключова відмінність між значенням *indigenous people* як юридичного терміна і слова *indigenous* у загальному вжитку, де воно означає «тубільний», наприклад *indigenous population* – «тубільне, або місцеве, населення».

¹⁹ У цьому фрагменті йдеться про Паралельний звіт Фонду дослідження і підтримки корінних народів Криму щодо ситуації в Криму (Україні), у відповідності до статті 25-ї Європейської рамочної конвенції для захисту національних меншин. – *Надир Бекиров*. Обо всем понемногу. Голос Крима. 29.09.2007.

²⁰ Пор.: *Олександр Богомоллов, Ігор Семиволос*. Кримські татари, іслам, мусульмани у російському націоналістичному дискурсі в Криму. Східний Світ, №1, 2008, с. 50–60. Про роль концепцій минулого в обґрунтуванні претензій на різноманітні ресурси – політичні, соціальні, економічні, – а також прав на певну територію у пострадянському контексті див.: *Дейл Ф. Ейкельман*. Близький Схід та Центральна Азія. Антропологічний підхід. Київ: Стилос, 2005, с. 199.

²¹ Таке парне позначення цікаво порівняти з поняттям *'arabi islami* (арабський ісламський), яке поширилося у ХХ ст. Введено в обіг у період розквіту націоналізму, це парне позначення спочатку було спрямоване на те, щоб подати іслам як арабську національну цінність та історичний спадок, але із занепадом національної ідеї у сучасному вжитку ця пара фактично почала сприйматися як тавтологія (*'arabi = islami*).

²² *Абдурешит Серадзинов*. Если Кезлев это «Малый Иерусалим», то Исмаил-бей – Сектор Газа. *Голос Крыма*, 20.07.2007.

²³ *Ibid.*

²⁴ *Голос Крыма*.

²⁵ У розширеному тлумаченні це не тільки Кримська АРСР, а й Крим часів директорії Нумана Челібі-Джіхана (1917–1918 рр.).

²⁶ *Мамут Мустафа*. Право на наследие. *Avdet* 1/2008.

²⁷ *Мамут Мустафа*. Право на наследие. *Avdet* 1/2008.

²⁸ Рейтинг 20-ти найвпливовіших кримських татар 2008 року. – <http://www2.maidan.org.ua/n/krum/1205947634>

²⁹ Характерний зразок розгорнутого аналізу феномену Хізб ут-Тахрір з позицій кримськотатарського націоналізму див.: *Шевкет Къайбулла*. Мы вернулись с малого Джихада, чтобы приступить к Джихаду великому. *Avdet* 11/2008. Однією з ключових причин виникнення ХТ в Криму автор вважає те, що «новое поколение молодых людей, а точнее, их умственный потенциал просто оказался не востребуемым», серед переваг ХТ (імплицитно – перед інститутами офіційного кримськотатарського ісламу) відзначаються організованість, мобільність, вміння користуватися прецедентними ісламськими текстами (Кораном, хадісами), «доступный русский язык» та надання соціальної допомоги мусульманам. В аналізі ідеології наголос робиться на відхиленні ХТ від того, що автор вважає «правильним» ісламом, якому натомість відповідає кримськотатарська мусульманська культура.

³⁰ *Алим Алиев*. Муфтий мусульман Крыма Эмиралли Аблаев: «Мы стали менее сплоченными». *Avdet* No.28 (16.07.07).

³¹ *Али Кадыров*. Ислам в Крыму: Следы столетий. *Диалог*, № 16 (27.07.2007).

³² *Ibid.*

³³ Пор.: *Олександр Богомолов, Ігор Семиволос*. Кримські татари, іслам, мусульмани у російському націоналістичному дискурсі в Криму. *Східний світ*, №1, 2008, с. 50–60.

³⁴ *Адилъ Сеитбекиров*. Духовность сближает людей порядочных. *Голос Крыма*. 01.02.2008.

³⁵ *Эрик Кудусов*. Караимская трагедия. *Avdet* No. 47 (2007).

³⁶ Пор.: *Олександр Богомолов, Ігор Семиволос*. Кримські татари, іслам, мусульмани у російському націоналістичному дискурсі в Криму. *Східний світ*, №1, 2008, с. 50–60.

³⁷ Ислам в Крыму: Следы столетий. *Диалог*, № 16 (27.07.2007).

³⁸ *Наджие Баталова*. Новые знания по исламской культуре. *Диалог*. 17.08.2007.

³⁹ Докладніше про тему ісламу в етнонаціоналістичному дискурсі і її роль у баченні минулого/ідеальному образі майбутнього див.: *Богомолов О.В.* Ислам як ідеологія: зміст та реалізація; *Богомолов О.В.* та ін. Исламська ідентичність в Україні. Київ: AMES, 2005, с. 58–67.

⁴⁰ *Адилъ Сеитбекиров*. Духовность сближает людей порядочных. *Голос Крыма*. 01.02.2008.

⁴¹ Найбільше зіткнення відбулося в селищі Морському (Капсіхор) Судацького району восени 2000 р. Конфлікт було врегульовано шляхом перенесення хреста з гори Каматра, яка домінує над селищем, на іншу висоту поблизу православного цвинтаря.

⁴² *Айдер Булатов*. Власть и религия: торжество разума или упование на Бога? *Голос Крыма*. 25.11.2005.

⁴³ Национальная идея: от разговоров к делу. *Голос Крыма*. 03.09.2004.

⁴⁴ *Гульнара Бекирова*. Поднимая из руин... *Avdet* No. 36 (09.09.07).

⁴⁵ *Надир Бекиров*. Каким не быть Меджлису? *Голос Крыма*. 21.09.2007.

⁴⁶ Див. наше “Уявлення про себе та інших у кримськотатарському газетному дискурсі: базові концепти ідентичності”. *Східний світ*, №3, 2008, с. 93.

⁴⁷ *Рефат Чубаров*: «Кроме Украины больше некому за нас заступиться». *Зеркало недели*. № 32 (611) 26 августа – 1 сентября 2006.

⁴⁸ Йдеться про реалізацію інтересів спільноти шляхом участі у демократичних інститутах – місцевих та загальнонаціональних органах влади, політичних партіях, – застосування методів ненасильницького тиску на владу у вигляді демонстрацій, пікетів тощо.

⁴⁹ *Рефат Чубаров*: «Кроме Украины больше некому за нас заступиться». *Зеркало недели*. № 32 (611) 26 августа – 1 сентября 2006.

⁵⁰ *Нариман Джелял*. Дорогу осилит идущий. *Avdet* No. 50.

⁵¹ Як приклад можна навести Конгрес поляків у Чеській Республіці.

⁵² *Рефат Чубаров*: «Кроме Украины больше некому за нас заступиться». Зеркало недели. № 32 (611) 26 августа – 1 сентября 2006.

⁵³ *Алим Алиев*. Шевкет Меметов познакомился с женой в троллейбусе. Avdet No. 31 (6.08.07).

⁵⁴ *Рустем Хан*. Рефат Чубаров любит экспериментировать на кухне. Avdet No. 34 (20.08.07).

⁵⁵ Горячая линия с ректором Февзи Якубовым. Голос Крыма. 25.01.2008.

⁵⁶ *Алим Алиев*. Лиля Буджурова любила в детстве играть в «войнушку» с мальчишками. Avdet No. 45, 2007.

⁵⁷ Горячая линия с ректором Февзи Якубовым. Голос Крыма. 25.01.2008.

⁵⁸ *Алим Алиев*. Лиля Буджурова любила в детстве играть в «войнушку» с мальчишками. Avdet No. 45, 2007.